

Ուրարտական մշակույթի հիմնախնդիրները

Ուրարտուի անցյալը գիտական աշխարհին հայտնի դարձավ XIX դ. կեսերից՝ շնորհիվ Չայկական լեռնաշխարհի տարածքում հայտնաբերված սեպագիր արձանագրությունների: Այդ արձանագրությունները հայտնի էին դեռևս վաղ միջնադարում (Խորենացի), սակայն գիտակցված չէին որպես պատմական աղբյուր: Եվ միայն XIX-XX դդ. սահմանին, դրանց վերջնական վերծանումից հետո, վեր հանվեց Չայաստանի պատմության լիովին նոր մի էջ:

Հնագիտորեն ուրարտական մշակույթն սկսեց ուսումնասիրվել ավելի ուշ: XIX դ. վերջի և XX դ. առաջին կեսի փոքրածավալ հետախուզական ուսումնասիրությունները վերածվեցին ավելի մանրամասն և լայնածավալ հնագիտական պեղումների միայն XX դ. երկրորդ կեսից, երբ Չայաստանի Հանրապետությունում, Թուրքիայում (Արևմտյան Հայաստանում) և հյուսիսարևմտյան Իրանում (Պարսկահայքում) հայ-ռուսական, թուրքական և անգլո-ամերիկյան արշավախմբերը մեկը մյուսի ետևից վեր հանեցին հուշարձաններ, որոնց հիման վրա այսօր բավականին ընդհանուր պատկեր է ստեղծվել ուրարտական մշակույթի վերաբերյալ:

Պատմահնագիտական ուսումնասիրություններից բացի, բազմաթիվ բացահայտումներն առաջ բերեցին նաև դժվար հասկանալի խնդիրներ: Այսպես, ուրարտական արձանագրությունների տրաֆարետային և հակիրճ լինելու հանգամանքը կասկածի տակ դրեց դրա լայն խոսակցական լեզու լինելը: Դեռևս լիովին պարզ չեն խուռի-ուրարտական լեզվաընտանիքին պատկանող ուրարտերենի և հնդեվրոպական հայերենի փոխշփման մանրամասները, թեև ակնհայտ է, որ այդպիսի փոխշփում տեղի է ունեցել: Մինչ այժմ քննարկվում են ուրարտական արքաների հաջորդականության և կոնկրետ գահակալման տարիների հարցերը: Հրապարակի վրա են նաև ուրարտական թագավորության կործանման (Ք.ա. VII դ. կեսեր, թե՞ VII-VI դդ. սահման) ավարտական փուլի ժամանակագրության նոր մեկնաբանություններն ու թվագրությունները:

Նյութական մշակույթի ուսումնասիրման բնագավառում դեռևս լուծման ընթացքում է «Ուրարտու-Չայաստան» խնդիրը, համաուրարտական մշակույթի տեղային տարբերակների բացահայտման, «վերնախավային» և «զանգվածային» մշակույթների հարա-

բերակցության հարցերը և այլն: Կարևորվում է, այսպես կոչված, «ուրարտական էքսպանսիային» համընթաց ձևավորող նոր իրողությունների՝ քաղաքական, ռազմական, տնտեսական համակարգերի, վարչատարածքային ստորաբաժանումների, սոցիալական կազմի և դրանցով պայմանավորված ուրարտական թագավորության՝ որպես տերության կազմավորման «մեխանիկան» վեր հանելու խնդիրը: Ընդ որում, «ուրարտական էքսպանսիա» ասելով՝ նկատի ունենք ոչ միայն ռազմական նվաճումները, այլև մշակութային նոր իրողությունների տարածումն ու արմատավորումը տարածաշրջանում: Կարմիր բլուրի պեղումներից հետո հատուկ ուսումնասիրության առարկա դարձան ուրարտասկյութական փոխառնությունները, սակայն դրանց բուն ընթացքը դեռևս լիովին պարզաբանված չէ: Այնուամենայնիվ, լայնածավալ պատմա-հնագիտական աշխատանքները նորանոր ճանապարհներ են բացում վերոհիշյալ խնդիրների պարզաբանման համար:

Ներկայիս Հայաստանի Հանրապետության, Թուրքիայի (Արևմտյան Հայաստան), և հյուսիսարևմտյան Իրանի (Պարսկահայք) տարածքներում ուրարտական հուշարձանների պեղումների արդյունքում կուտակվել է ահռելի փաստական նյութ՝ ուրարտական մշակույթի առանձնահատկությունները վեր հանելու համար: Հայ (Հ. Մարտիրոսյան, Ս. Եսայան, Գ. Տիրացյան, Կ. Հովհաննիսյան, Ս. Հնայակյան, Հ. Ավետիսյան), ռուս (Բ. Պիոտրովսկի, Ս. Խոջաշ), եվրոամերիկյան (Ռ. Բարնետ, Չ. Բրոնի, Վ. Քլայս, Ս. Կրոլ, Ու. Ջայդլ, Պ. Ջիմանսկի) և թուրք (Ա. Չիլինգիրոզլու, Վ. Սևին, Օ. Բելլի) հնագետների ուսումնասիրությունները մեծապես նպաստել են ուրարտական մշակույթի տարբեր խնդիրների լուսաբանմանը: Նորահայտ նյութերի հետ մեկտեղ շրջանառության մեջ են մտել նաև ավանդական պատկերացումներից արմատապես տարբերվող նոր մեկնաբանություններ ու տեսակետներ:

Վերոհիշյալ մասնագետները ներկայացնում են մի քանի հնագիտական դպրոցներ, որոնք տաբեր տեսանկյուններից են նայում ուրարտական մշակույթի հիմնախնդիրներին: Այսպես, եթե եվրոամերիկյան և թուրքական ուրարտագիտության մեջ բացակայում է «Ուրարտու Հայաստան» (այսինքն՝ հայկական և ուրարտական մշակույթների և դրանց ժառանգականության) խնդիրը, ապա հայ-ռուսական դպրոցում այն, ըստ էության, կարևորագույն հարց է հանդիսանում: Եթե թուրք հնագետները զբաղվում են գլխավորապես ուրարտական մշակույթի ծագումնաբանության խնդիրներով (ինչի հնարավորությունը ընձեռում են վերջին շրջանում հատկապես Վանա լճի առափնյա շրջաններում կատարված պեղումները), ապա հայ հնագետներին առավելապես հետաքրքրում է Ուրարտուի պատմության զարգացման վերջին փուլը՝ կապված հայ ժողովրդի կազմավորման և պետականության ստեղծման խնդրի հետ:

Աշխարհընկալման այս տարբերությունները հանգեցրել են տարակարծության նաև գիտական տերմինաբանության և պատմամշակութային իրավիճակի իմաստավորման ասպարեզում: Այսպես, արևմտյան և թուրք հնագետները ուրարտական պետությունը դիտարկում են որպես մեկ ամբողջություն՝ առանց տեղային դրսևորումների տար-

բերակման: Մինչդեռ հայ հնագետների լիովին այլ աշխարհընկալումը հանգեցրել է ուրարտական մշակույթում տարբեր ենթախմբերի սահմանմանը, ինչն արտահայտվել է «տեղական» և բուն «ուրարտական», «վերնախավային» և «զանգվածային» մշակույթ հասկացությունների կամ վերոհիշյալ «Ուրարտու-Հայաստան» հակադրության մեջ: Ո՞րն է խնդիրը: Հայաստանի տարածքում ուրարտական թագավորության վարչական, տնտեսական և մշակութային խոշոր կենտրոնների (Կարմիր բլուր, Արին Բերդ, Արգիշտի-խինիլի) պեղումներով վեր հանված հնագիտական համալիրները (խեցեղեն, մետաղյա սպասք, ճարտարապետական կառույցներ և այլն) ժամանակին արժեվորվեցին «ուրարտական մշակույթ» հասկացության սահմաններում: Դրա հետ մեկտեղ, նորահայտ նյութերի կուտակմանը զուգընթաց, ակնհայտ էր դառնում, որ այս հասկացության սահմաններից դուրս են մնացել տարածաշրջանում պեղված և Ք.ա. VIII-VI դդ. սահմաններում թվագրվող այն համալիրների նյութերը, որոնք միանշանակ տարբերվում էին ուրարտական կենտրոններից հայտնաբերված նմուշներից:

Այս հակասությունը հաղթահարելու նպատակով Հ. Մարտիրոսյանի կողմից առաջին անգամ շրջանառության մեջ դրվեցին «տեղական մշակույթ», տեղաբնիկների՝ «երկաթի լայն տարածման փուլի մշակույթ» հասկացությունները: Այս մոտեցումը կարծես թե ընդունելի մի լուծում էր և արտացոլում էր ուրարտական էքսպանսիայի ընթացքում տարածաշրջանում ձևավորված իրավիճակը: Սակայն վերջին երեք տասնամյակների ընթացքում ի հայտ եկան մեծ թվով նոր համալիրներ, որոնք, ըստ էության, «ուրարտական» և «տեղական» մշակույթների փոխներթափանցման (խաչասերման) արդյունք են, և հնարավոր չէ դրանք միանշանակ վերագրել այս երկու մշակույթներից որևէ մեկին: Այս հանգամանքը հատկապես ցցուն երևում է խեցեղեն արտադրանքի նմուշների վերլուծության ժամանակ: Ընդ որում, ուրարտական կենտրոնների խեցեղենի ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս ասելու, որ «ուրարտական խեցեղենը» Ք.ա. IX-VIII դդ. սահմանագծից մինչև VII դ. վերջերը զործնականում տեխնոլոգիայի և ձևաբանության մեջ որևէ լուրջ փոփոխություն չի ապրում: Սրան հակառակ՝ տարածաշրջանի մինչ ուրարտական հուշարձաններից կամ շերտերից հայտնաբերված խեցեղենը նշված ժամանակահատվածում զգալի փոփոխություններ է արձանագրում:

Հարկ է նշել նաև, որ, եթե Ք.ա. VIII դ. առաջին կեսից, այսինքն՝ Ռուսա II-ի գահակալման շրջանից, տեսանելի են «ուրարտական» և «տեղական» մշակութային երևույթների մեկուսացված կամ սոսկ համատեղությամբ ի հայտ եկող դրսևորումներ (այսինքն՝ շերտերում կամ դամբարաններում ավանդական ուրարտական և ավանդական տեղական մշակութային հատկանիշների օրինակները հանդիպում են համատեղ), ապա ավելի ուշ թվագրություն ենթադրող համալիրներում (Կարմիր բլուր և համաժամանակյա հուշարձաններ) հանդիպում են ինչպես ուրարտական և տեղական մշակութային տարրերի նմուշներ, այնպես էլ այս երկու ավանդույթների խաչասերման հետևանքով ձևավորված նոր տիպի օրինակներ: Ներկայիս Հայաստանի մեծագույն մասը համապատասխանում է ուրարտական աղբյուրների էթիոնի և Ուդուրի-էթիոնի երկրներին, որոնք ուրարտական

նվաճումից հետո՝ Ք.ա. VIII դ. սկզբին, դարձան ուրարտական պետության կարևոր մասերից մեկը: Այս իմաստով ուրարտական էքսպանսիայի համատեքստում Հայաստանի երկաթեդարյան հուշարձանները հնարավոր է պայմանականորեն բաժանել երկու խմբի՝ 1. հուշարձաններ, որոնք ավերվել են ուրարտական արշավանքների ժամանակ և լքվել, հետևապես ներկայացված են միայն նախաուրարտական նյութերով, 2. հուշարձաններ, որոնք ավերվել և վերականգնվել են ուրարտական թագավորների կողմից ու ներկայացված են ինչպես նախա, այնպես էլ բուն ուրարտական շերտերով:

Վերն ասվածից ելնելով՝ հայ հնագետները ուրարտական պետության զոյության ժամանակաշրջանը Հայաստանում տարբերակում են հիմնականում երեք մշակութային իրավիճակներով.

1. «Էթիունյան» (կամ «լճաշեն-մեծամորյան»)՝ տարածքի բնիկ մշակույթը,
2. «Բիայնական» (կամ «վանտոսայան»)՝ հարավից (Վանից) ներմուծված մշակույթը,
3. Երկուսի խաչասերման հետևանքով Ք.ա. VIII դ. առաջին կեսից առաջացած տեղական «ուրարտական» մշակույթը:

Հայ և օտարերկրյա հնագիտական տերմինաբանության տարբերությունն այն է, որ վերջիններս մինչ օրս (որոշ բացառությամբ) սահման չեն տեսնում վերոհիշյալ տեղական, ներմուծված և խաչասերված մշակութային իրավիճակների միջև: «Ուրարտական» ասվածը նրանց համար մեկ ամբողջություն է: Սակայն նոր հնագիտական աշխատանքները Արևմտյան Հայաստանում ցույց են տալիս, որ լեռնաշխարհի այդ հատվածներում ևս հիմնականում տիրել է նմանատիպ իրավիճակ, ինչ ներկայիս Հայաստանի Հանրապետության տարածքում: Հետագա ուրարտագիտական ուսումնասիրությունները անպայմանորեն կհանգեցնեն հայ և օտար ուրարտագիտական դպրոցների միջև առկա տերմինաբանական անհարթությունների վերացմանը: Այս իմաստով հատկապես կարևորվում է հայ և օտարերկրյա մասնագետների հնագիտական համագործակցությունը, որոնց թվում հատկապես հիշատակելի են վերջին ժամանակների հայ-իտալական արշավախմբի աշխատանքները Սևանի ավազանում (Ս. Հմայակյան) և հայ-ավստրիական արշավախմբի աշխատանքները Կոտայքի մարզում (Հ. Ավետիսյան):

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

- Առաքելյան Բ.Ն., Ջահուկյան Գ.Բ., Սարգսյան Գ.Խ., Ուրարտու-Հայաստան, Երևան, 1988:
Ավետիսյան Հ.Գ., Արագած, Երևան, 2001:
Ավետիսյան Հ.Գ., Ավետիսյան Պ.Ս., Արարատյան դաշտի մշակույթը մ.թ.ա XI-VI դդ., Երևան, 2006
Գրեկյան Ե., Մամայի թագավորության պատմությունը, Թեկնածուական ատենախոսության սեղմագիր, ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության Ինստիտուտ, Երևան, 2002, էջ 110-121:
Եսայան Ս.Ս., Բիյագով Լ.Ն., Հմայակյան Ս.Գ., Կանեցյան Ա.Գ., Երևանի բիայնական դամբարանը 2, Հայաստանի Հնագիտական Հուշարձաններ 16/III, Երևան, 1995, էջ 55-79:
Եսայան Ս.Ս., Քիլիմջյան Գ. Ա., Հայկաբերդ ամրոցը, Լրաբեր հասարակական Գիտությունների 6 էջ, 15-25, Երևան, 1991:
Հմայակյան Ս.Գ., Վանի թագավորության պետական կրոնը, Երևան, 1990:
Հովհաննիսյան Կ., Ուրարտական ճարտարապետություն, Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Առաքելյան Բ.Ն. (խմբ.), Երևան, 1996, էջ 87-199:
Ղաֆադարյան Կ., Արգիշտիխիմիլի քաղաքի ճարտարապետությունը, Երևան, 1984:
Պիտորովսկի Բ.Բ., Ուրարտական ճարտարապետություն, Հայ ժողովրդի պատմություն I, Ակադեմիական հրատարակչություն, Երևան, 1971, էջ 398-406:
Տիրացյան Գ.Ա., Արեշյան Գ.Ե., Հնագիտությունը և Ուրարտու-Հայաստան պորբլեմը, Պատմաբանասիրական հանդես 3, էջ 70-75, Երևան, 1990:
Փիլիպոսյան Ա.Ս., Խաչատրյան Լ.Ե., Գեղիկոսի վանտոսայան վիմափոր դամբարանը, Հայաստանի հնագիտական հուշարձաններ 16/III, Երևան, 1995, էջ 80-97:
Քալանթարյան Ա., Սելբոնյան Հ., Հնագիտական աշխատանքները Հայաստանում 1990-2003, Երևան, 2005:

- Аветисян Г.Г., Биайнская керамика из памятников Араратской долины, Ереван, 1992.
Арутюнян Н.В., Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван, 2001.
Мартirosян А.А., Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964.
Оганесян К.Л., Кармир влур 4: Архитектура Тейшеванни, Ереван, 1955.
Пиотровский Б.Б., Ванское царство (Урарту), Москва, 1959.
Тирациян Г.А., Урарту и Армения (К вопросу о преемственности материальной культуры), II Международный симпозиум по армянскому искусству, Ереван, 1978, 181-191.

- Ciliniroglu A. 2006, An Urartian Fortress in front of Mount Ediuri: Ayanis, Armenian Journal of Near Eastern Studies 1, 135-142.
Zimansky P.E., Archaeological Inquiries into Ethno-Linguistic Diversity in Urartu, Greater Anatolia and the Indo-Hittite Language Family, Drews R. 2001 (ed.), Journal of Indo-European Studies Monograph Series 38, Washington, 2001, 15-27.